

A NYENYEC TÖBBES GENITIVUSRÓL

LABÁDI GIZELLA

Az uráli számjelölés problémakörének tisztázásához elengedhetetlen a közsamojéd alapnyelv számjelölésének rekonstruálása. A megoldásra váró részfeladatok közül most csak egyet, a szamojéd névszók többes genitivusának alakulását szeretnénk megvizsgálni. A mai szamojéd nyelvek ebből a szempontból, akárcsak a névszóragozás egyéb részletei, eléggé tarka képet mutatnak, s az eltéréseket nehéz közös nevezőre hozni. A plurális genitivus egységes megformálásával és használatával éppen ezért a közsamojéd alapnyelvben nemigen számolhatunk.

A szölkup névszók esetragozásában mindhárom számban az *-n* (ill. szkÉ. *-n ~ -t*) genitivusrag jelentkezik. Ez a tény, hogy ti. plurális genitivusban ugyanaz az *-n* (ill. *-n ~ -t*) rag szerepel, mint amelyet az egyes és kettes számban is láthatunk, természetes következménye a szölkup névszóragozás egységes alakulásának: a többesjel (ill. a duálisjel) után jobbra következetesen az egyes számban is alkalmazott esetragok használatosak.

A kamasszban — a szölkuphoz hasonlóan — mind singulárisban, mind plurálisban az uráli eredetű *-n* genitivusrag szerepel. A pluralitás jelölése, ahogy a többi függő esetben is, az *-ʔi* vagy *-san* morféma segítségével történik.

A szölkupban és a kamasszban érvényesülő következetesség, s ezt az északi szamojéd nyelvek eltérő jelenségei alapján állíthatjuk (l. alább), minden bizonnyal későbbi — a közsamojéd alapnyelv felbomlása után lezajlott — fejlődés eredménye. Erre utal a szölkupban a nyelvjárásonként változatos, sőt az északi szölkupon belül az élők és élettelenek közti különbségtételtől kondicionált kétféle többesjelölés. A többesjelölés módosulásait az a tény is mutatja, hogy az *-ʔi* elemet a szölkupban birtoktöbbesítőként alkalmazzák, s a névszók többesi esetalakjaiban nem szerepel, a kamasszban és az északi szamojéd nyelvágban viszont az abszolút ragozásban is találkozunk az *-ʔi* többesi morfémával.

Az északi szamojéd nyelvekben a névszók plurális accusativusában és genitivusában mutatható ki a PU *-ʔi* többesjel. A plurális accusativus vagy *-i*-re végződik, vagy egy hajdani *-ʔi* nyomát őrzi (l. WICKMAN, *The Form of the Object*: 85–89. l.), míg a plurális genitivust e nyelvekben a plurális accusativustól csak egy szóvégi *-ʔ* különbözteti meg. Vö. nyeny. *pā* 'Baum': placc. *pī*, plgen. *pīʔ*; ngan. *juka* 'Stück, Brocken': placc. *juki*, plgen. *jukiʔ*; eny. *maha* 'Rücken': placc. *mohe*, plgen. *moheʔ*.

Az északi szamojéd névszók plurális accusativusából hiányzik a singulárisi formából leválasztható *-m* accusativusrag. Ehelyett tőalternáció fejezi ki a többes accusativust, néhány olyan esettől eltekintve, amikor a plurális accusativus a singuláris nominativusszal esik egybe. Ez a tőalternáció egyszerre jelöli a pluralitást és az accusativusi funkciót. A többes accusativusban ma is meglevő, vagy nyomaiban kimutatható *-ʔi* eredetileg többesi funkciójú morféma, s a vele ellátott forma voltaképpen egy olyan többesi tőalak volt, amelynek pl. WICKMAN konnektív funkciót tulaj-

donít, olyan képességet tehát, amely két szó közötti szintaktikai összetartozást jelöl (i. m. 88. l.). Ebből az általános használatból szilárdult meg később a szamojédban a többes accusativus (a lappban és a finnben meg a többes genitivus) kifejezésének ez a sajátos módja.

Az északi szamojéd nyelvek plurális genitivusa szintén e folyamatban jött létre, azzal a különbséggel, hogy a „többesi konnektív tő” a későbbiekben kiegészült egy olyan elemmel, amelyet a mai -ʔ reprezentál. WICKMAN nem kételkedik abban, hogy ez a -ʔ azonos az északi szamojéd nyelvek egyes szám genitivusának *-n-ből származó -ʔ ragjával (i. m. 89, 117. l.). A nyenyecben a nazalizálható és nem nazalizálható hangszalagzárhangok megkülönböztetése során azonban ismeretessé vált, hogy a singuláris genitivusban jelentkező glottális zárhang nazalizálható, a plurális genitivus -ʔ-ja azonban nem az. Nyitva hagyva most azt a kérdést, hogy a kettős eredeztetésű hangszalagzárhangok a nyugati és a középső nyenyec nyelvjárásokban csakugyan önálló fonémák-e, arra fordítsuk inkább figyelmünket, hogy a két hangszalagzárhang mássalhangzó-alternánsai keveredhetnek-e egymással. A tapasztalat az alternációk szilárdsága mellett szól (l. HAJDÚ, ALH 7:245—271. l.). Az egyetlen komoly szóba jövő szabálytalanságot az mutatná, hogy bizonyos denominális igékben, melyeket néhányan a plurális genitivusból képzetteknek tartanak (HAJDÚ, ChrestSam. 67—68. l., KUPRIJANOVA—HOMICS—SCSERBAKOVA: Neneckij jazik: 113. l.), az infinitivus képzője előtt -n jelentkezik a plurális genitivus -ʔ-ja helyén. Vö. *noʃo* 'sarki róka': >*noʃins* 'sarki rókára vadászni', *ʊod'e* 'bogyó': >*ʊod'ins* 'bogyót gyűjteni', *jā* 'daraleves': >*jons* 'daralevest enni' stb.

Véleményem szerint azonban a *noʃi-n-s* típusú igékben az -n nem minősíthető a plurális genitivusban meglevő -ʔ váltakozó párjának, hanem csakis denominális ige-képzőnek. A denominális ige-képzésben gyakori bázis a plurális accusativus, amelyhez ige-képzők járulhatnak. Ezek közé az ige-képzők közé tartozik az -m (vö. *sawa* 'jó': >*sawums* 'megjavulni', *ñensa* 'egyesen': >*ñensims* 'kiegyenesedni', *wata* 'felesleges': >*wadums* 'feleslegessé válni'); a korábbi *-t-re visszavezethető -ʔ (vö. *mā* 'sátor': >*mādoč* 'lakni', *sawa* 'sapka': >*sab'ic* 'sapkafélével rendelkezni', *tubka* 'fejsze': >*tub'ic* 'fejszefélével rendelkezni', *sawa* 'jó': >*sawuc* 'dicsérni', *wewa* 'rossz': >*wewuc* 'szidni', *ñuko* 'gyengédség': >*ñukuc* 'becézni'); az -rʔ (vö. *ʃoʔ* 'köhögés': >*ʃodorč* 'köhögni', *mā* 'sátor': >*mādorč* 'koldulni'); a -tā (vö. *lamba* 'sí': >*lamb'itās* 'síelni') és a -pā (vö. *jenka* 'lépés': >*jensipās* 'lépéssel megmérni'). Hasonló képzők egyébként a másik két északi szamojéd nyelvben is előfordulnak, vö. eny. *d'oto* 'vadliba': >*d'oto-da-s* 'vadlibára vadászni' (TERESCSENKO, JNSSSR III. Fgr. i Samodijsk. Jaz: 453. l.), ngan. *jabtu* 'vadliba': >*jabtu-du-sa* 'vadlibára vadászni', *ñagā* 'jó': >*ñagim-si* 'megjavulni' (PROKOFJEV, JPNS I:70. l.).

A *jo-n-s* 'Mehlsuppe essen' (<:jā), erdei *tī-n-s* 'Rentiere zum Zelte treiben' (<:tī) szavak -n-jét egyébként már GYÖRKE is denominális verbumképzőnek tartotta, s rokonságba állította hasonló alakú szölkup és más finnugor képzőkkel (Wortbildungslehre: 51. l.).

Mindezek után persze felvethető a kérdés: miért a plurális accusativus szolgál igen sok esetben a képzés bázisául? Véleményünk szerint ez a képzési mód először minden bizonnyal a II. tőtípusba tartozó szavakban alakult ki. Itt ugyanis az ige-képző a névszó eredeti — teljes — tövéhez járul (*ʃoʔ*: teljes tő *ʃodo-*, *māʔ*: *mādo-*), s ez jobbra azonos felépítésű a plurális accusativussal. Innét terjedhetett át ez a jellegzetes denominális képzési bázis-formálás egyéb olyan szavakra is, amelyeknek többes accusativusa különbözik a singuláris nominativustól.

Ilyen módon elég valószínűvé vált, hogy a *nošins*, *mādoč* stb. igék *-n* ill. *-ʔ* elemében nem a plurális genitivus glottis-zárhangját kell látni, hanem igeképzőt. Mivel az *-n* távolabbi megféleléseire, mint említettük, GYÖRKE is utalt, véleményünk szerint megkockáztatható az a föltevés, hogy ez az *-n* összefügg más — GYÖRKE által nem említett — finnugor nyelvek hasonló alakú és funkciójú denominális igeképzőivel is. Vö. fi. *vanha* 'öreg': > *vanhene* 'megöregszik': lp. *buorre* 'jó': > *buorranâ* 'megjavul'; cser. *jaxe* 'piszok, sár': > *jaxne* 'piszkos lesz'; szk. *tē* 'genny, rothadság': > *tēpini* 'megsavanyodik'; l. COLLINDER, CompGr. 828. §, és LEHTISALO, AblSuff 129—131. A *-ʔ* pedig, amely korábbi *-*t*-re megy vissza, talán a *-dā*, *-tā*; *-d'e*, *-t'e* képzővel, illetőleg ennek uráli megfelelőivel kapcsolható össze. Vö. fi. *nimi* 'név': > *nimeä* 'nevez', lp. *naw'de* - id, md. *lemde*-, cserE. *lümde*- vog. *nämt*-, osztj. *nemät*-, m. *nevez*, enyCh. *ñiddi*-, enyB. *ñidde*-, szk. *nimde*-, nyeny. *ñumd'e*-; l. COLLINDER, CompGr. 829. § és LEHTISALO, AblSuff 287—294.

Térjünk most vissza a névszók plurális genitivusához, hiszen a fentiek után továbbra is nyitott kérdés még, hogyan értelmezzük ennek nem nazalizálható hangszalagzárhangját. Gondolhatnánk-e arra, hogy ez a *-ʔ* azonos a plurális nominativusban jelentkező többesjellel? Ezt a lehetőséget többen felvetik, így pl. HAJDÚ az erdei nyenyecre vonatkozóan (ALH 7:269. l.). Hangtanilag ez a magyarázat nem kifogásolható, hiszen a *-ʔ* visszavezethető közszamojéd, illetőleg uráli *-*t*-re, a többesi és a genitivusi funkció összekapcsolását azonban már problematikusabbnak kell mondanunk. A *-*t* többesjel bekerülése a plurális genitivusba nyilván analógikus, elterjedését esetleg a *tī* 'Rentier': plnom. *tīʔ*, plgen. *tīʔ* típus segíthette elő. A plurális nominativusban látható *-*t* többesjel a finn, kamassz és szőlőkup névszók plurális genitivusában is szerepel, de ott, s ezt, úgy véljük, nem árt hangsúlyozni, a singulárisban általános *-n* genitivusrag is jelen van*. Mindezt figyelembe véve a *-ʔ*-nak a magunk részéről inkább genitivusi értéket tulajdonítanánk. Ez a *-ʔ* a PU *-*n* genitivusraggal nem kapcsolható össze. A *-ʔ*-ban tehát, feltételezve ugyanakkor, hogy nem lehet a PU *-*t* többesjel folytatója sem, más morfémát kell látnunk, olyat, amely kifejezhette a genitivusi funkciót.

A *-ʔ*, mint tudjuk, nemcsak a PU *-*t*, hanem a PU *-*k* képviselteként is felfogható (l. a HAJDÚ által — Bevez. 136. l. — idézett nyeny. *jil'e-ʔ*, eny. *jire-ʔ*, ngan. *ñil'e-ʔ* 'élj' igealakokat, amelyekben a *-ʔ* a PU *-*k* felszólító módjel északi szamojéd megfelelője). Ebből kiindulva arra is gondolhatunk, hogy a plurális genitivusban jelentkező *-ʔ* eredetét tekintve az uráli *-*k* lativusrag fejleménye, s mint ilyen, valószínűleg dativusi jelentésen keresztül vált genitivusraggá. (Az *-*s*, amelynek ugyancsak *-ʔ* északi szamojéd megfelelője, nem jöhet számításba ilyen szempontból, hiszen *-*s* alakú lativusragot az urálistika nem ismer.)

Magyarázatunk, amely hangtani szempontból feltétlenül elfogadható, funkcionálisan is valószínűsíthető, hiszen a dativusnak genitivusszá való átértékelődése nem ismeretlen az uráli nyelvekben. Ilyen fejlődés eredménye a magyarban a -NEK da-

* Társszerkesztői megjegyzés: e kiemelt hangsúlyozásból arra kell következtetnünk, hogy a szerző szerint a GenPlur kifejezéséhez egyaránt szükséges a többesi és a genitivusi funkció morfematikus jelölése. A nyelv nagyon sokszor nem követi ezt a logikát (pl. az AccPlur fent említett komplex megformálása az északi szamojédságban, de említhetnénk akár a lapp többes genitivust is — *ak'soi* GenPlur <: *ak'so* 'fejsze' —, melyben nincsen külön jelölője a többesi és a genitivusi funkciónak). Egyébként néhány bekezdéssel lejjebb LABÁDI sem erőlteti ezt a merev magyarázó elvet a Dat-Plur — V? raggal kapcsolatban. H. P.

típusragnak (birtokos személyjellel kombinált) alkalmazása a birtokviszony kifejezésére. (vö. HAJDÚ, Bevez. 63. és 118. l., szemben BEKE, JSFOu 30, 11:1—9. l.)

Dativus és genitivus szoros kapcsolatáról vall a finn ún. dativus-genitivus használata is (vö. *pojan on nälkä* 'a fiú éhes'), amely a régi irodalmi nyelvben, így pl. Mikael Agricola műveiben, a mainál sokkal szélesebb körű volt. Az efféle kifejezések megfelelőit N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK 58: 163. l.) a nyenyecben is kimutathatónak véli, következtetései azonban elsősorban a singulárisban jelentkező genitivusra vonatkoznak, s azt a PU *-*ń* lativusraggal azonosítja, illetőleg abból vezeti le.

A névszók többesi paradigmájában genitivusragként funkcionáló *-ʔ* lativus-dativusi eredete mellett szólhat nézetünk szerint számos jelenleg is használatos nyenyec kifejezés, amelyet ugyan a mai nyenyec nyelvérzék egyértelműen többes genitivusként értékel, de kialakulásában — a jelentés felől megközelítve — elég nagy valószínűséggel rajzolhatjuk fel a korábbi „dativusi állomást”. Pl.: *piʔ jorkana tiʔ waʔno toʔma* 'éjjélkor a rének pihenni tértek' [szósz. 'éjjélkor érkezett a rének pihenése'] (TER, NRS: 55. l.), *sājnortʔiʔ jerw* 'katonai parancsnok' (i. m. 103. l.), *jortʔiʔ ʔarad* 'halásztelep, halászház' (i. m. 125. l.), *tiʔ nič jīrij* 'rénborjazási hónap' (i. m. 147. l.), *ʔalʔmerʔ marʔ* 'temető' (i. m. 728. l.), *tiʔ newa* 'vezér-rén' (i. m. 412. l.), *načekʔiʔ ʔarad* 'bölcsoede' (i. m. 390. l.), *načekʔiʔ sad* 'óvoda' (i. m. 690. l.), *načekʔiʔ lambaʔ* 'gyerek -si' (i. m. 174. l.) stb.

A plurális genitivus *-ʔ* ragjának a PU *-*k* lativusraggal való összekapcsolása természetesen csak akkor fogadható el, ha ennek a *-*k* ragnak egykori aktív meglétét igazolni tudjuk a mai nyenyecből, illetőleg más szamojéd nyelvekből is. Az uráli *-*k* lativusrag szamojéd képviselője azonban eléggé szűkkörűnek látszik: csak határozószókban és névutókban (vö. nyeny. *naʔaʔ*, *taʔaʔ*; eny. *tahaʔ*), valamint az esetrendszer tagjain mutatható ki teljes bizonyossággal. Vö. COLLINDER, CompGr. 916, 917. §, HAJDÚ, Bevez. 125. l., illetőleg GYÖRKE, MNy 39: 191. l., aki a nyeny. *-ʔV-*, *-ka-*, eny. *-ho-*, *-go-* stb. elemekben látja az általa *-*kV* formában rekonstruált lativusrag megfelelőjét, míg vele szemben COLLINDER, CompGr. 901, 902. § és TAULI, FUF 32: 208. l. ezt az elemet koaffixumnak, eredetét tekintve pedig képzőnek tartják.

A PU *-*k* lativusraggal és ennek szamojéd fejleményeivel — e munka szűkre szabott keretei között — nem foglalkozhatunk. Egyetlen megoldási lehetőségre mégis szeretnénk rámutatni, annál is inkább, mert a problémák tisztázása a plurális genitivus „rejtélyéhez” is közelebb vihet bennünket.

A nyenyec névszók többes dativusa *-ʔVʔ*, *-kaʔ* végződést mutat. Vö. *pā* 'Baum': pldat. *pāʔaʔ*, *māʔ* 'Zelt': pldat. *mākaʔ* stb. Mivel a *-ʔV-*, *-ka-* locativusban és ablativusban is jelentkezik, semmi esetre sem tulajdoníthatunk neki dativusi funkciót, ami viszont a *-ʔ*-ról elképzelhető. A *-ʔ*-t mi azért nem tartanók többesjelnek, mert akkor nem tudnánk megmondani, mi fejezi ki a dativusi funkciót. Kérdés: milyen előzményre vezethető vissza ez a *-ʔ* morféma? Az uráli *-*ń* lativusragra nem, hiszen ez a *-ʔ*, akárcsak a többes genitivusban levő *-ʔ*, nem nazalizálható glottis-zárhang. Hangtani alapon fölvethető a *-*t* vagy az *-*s* is, de mivel ilyen alakú lativusragot az urálistika nem ismer, a *-ʔ*-t legbiztosabban az uráli *-*k* lativusrag fejleményének tarthatjuk. Arra a kérdésre, hogy mi jelöli a pluralitást, mi azt a választ adnók: a ragok különbsége. A *pā* 'Baum': sgdt. *pā-n*, de sgdatPx2Sg *pā-ʔa-n-d* és pldat. *pā-ʔa-ʔ* ill. pldatPx2Sg *pā-ʔa-t* alakok összetételéből ugyanis eléggé egyértelműen következtethetünk arra, hogy a singuláris és plurális dativus szembenállása a ragokban nyilvánul meg. Nem volt szükség tehát a többesjel kitételére: a pluralitást egyszerűen ráértették a *pā-ʔa-ʔ* < **pā-ka-k* dativusi formára, amelyet eredetileg nyilván mind

A nyenyec plurális dativus, illetőleg a PU-**k* lativusrag vizsgálatát ezzel még nem tekinthetjük lezártnak. A fent vázolt megoldási lehetőséggel is inkább csak arra szerettünk volna rámutatni, hogy a PU-**k* lativusrag számjéd képviselte esetleg gazdagabb, mint ahogy az eddigi kutatások mutatták. A probléma átfogó — a locativust és az ablativust is bekapcsoló — vizsgálata mindenképpen fontos: az eredmény, bármi legyen is, közelebb visz bennünket a névszók plurális paradigmájának s ezen belül a többes genitivusnak a rekonstruálásához is.**

G. LABÁDI

**** A társszerkesztő megjegyzése:** Sajnálatosan nélkülözzük a többi szamojéd nyelv adatait a cikk befejező részében. Nélkülük pedig aligha oldható meg a tárgyalt probléma. Hadd emlékeztessék egy-két dologra. Itt van mindenekelőtt az enyec DatPlur *-hido*, *-hiro*, *-hĩd* morfémája, melynek eredetibb **-hito* formája kereken ellene van a nyenyec DatPlur rag fent kifejtett magyarázatának. Azután: ha a DatPlur *-χV?* végződését *-χV+*-k* lativusból származtatnánk, miképpen kellene elemeznünk a LocPlur *-χV-?-na* kitevőjét? És i. t. — Persze még ezeknek a kardinális kérdéseknek az elmélettel való összeegyeztetése sem menti föl a szamojéd filológiát attól, hogy a jövőben nagyobb arányú kísérletet tegyen a PU-**k* lativus rag sorsának tisztázására a szamojéd nyelvágban. Ez a rag ui. jelenleg megnyugtató bőséggel és kielégítő módon nincsen szamojéd részről igazolva. Végül is csak ennek során kaphatunk majd végső választ arra — az egyébként kézenfekvőnek tűnő — kérdésre is, hogy a glottis-zár lehet-e az északi szamojédban eredetibb szövégi *-k* folytatója (t.i. ezzel a *-k* szel én föltelesen, és csak az Imp2Sg-ban számoltam, ALH 7: 255). — H. P.